

ՀՏԴ 809.198.1

Հայոց լեզու

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ ՆՈՒՅՆԱԲԱՂԱԴՐԻՉ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Շողեր ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ տարարժեքություն, ձևաբանական, շարահյուսական, լեզվական մակարդակ, խոսքային մակարդակ, հնչերանգ, նախադասություն, գոյական, բայ, ածական, քերականական, տրոհում, իմաստափոխություն, խոսքի մաս, բառաքերականական, քերականական համանուն, հոլովում, մակբայ, շաղկապ:

Ключевые слова: морфологический эквивалент, морфологический, синтаксический, языковой уровень, вербальный уровень, обертон, предложение, существительное, глагол, прилагательное, грамматический, разделение, смена значения, часть речи, грамматический омоним, спряжение, наречие, союз.

Key words: morphological equivalent, morphological, syntax (syntactical), linguistic level, verbal level, overtone, sentence, noun, verb, adjective, grammatical, tagging, change of meaning, part of speech, word, grammatical homonym, conjugation, pronoun, conjunction.

Մ.Минасян

Некоторые формы морфологических эквивалентов в односоставном предложении

В статье рассматриваются различные эквиваленты ряда морфологических форм на вербальном уровне. Слово или словоформа, выступая в предложении с различными грамматическими значениями в той же вербальной среде, может менять, либо не менять обертон и значение предложения. Данные явления в статье рассматриваются по-отдельности.

Sh. Minasyan

Some Forms of Morphological Equivalents in a Mononuclear Sentence

The article examines a number of morphological equivalents of different linguistic values at the verbal level. The word or word-form can cause or not cause different overtone to the sentence, when they appear with their different manifestations within the same grammatical environment. These two phenomena are examined separately in the article.

Լեզվական տարարժեքությունը ենթադրում է այնպիսի միավորներ, որոնք արտահայտության դիտվածքում նույնական են, բովանդակության դիտվածքում՝ տարբեր: Լեզվական տարարժեքությունը կարող է դրսևորվել բառային, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում:

Ձևաբանական մակարդակում հանդես եկող տարարժեքությունը կարող է չառաջացնել շարահյուսական տարարժեքություն, եթե տարարժեք բառերը պատկանում են նախադասության մեջ շարահյուսական միևնույն գործառնությունից հանդես եկող խոսքի մասերի: Ձևաբանական տարարժեքությունը կարող է պատճառ դառնալ շարահյուսական տարարժեքության, եթե տարարժեք բառերը ներկայացնում են շարահյուսական տարբեր գործառնություններով հանդես եկող խոսքի մասեր: Փաստական նյութի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առավել հաճախ ձևաբանական տարարժեքությունն առաջացնում է նաև նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի փոփոխություն:

Նպատակ ունենալով մեր աշխատանքում խոսքային մակարդակում քննելու ձևաբանական տարարժեքության մի քանի դրսևորումներ՝ մենք շարահյուսական տարարժեքությանը կանդրադառնանք այնքանով, որքանով որ այն կառուցվի քննարկվող հարցին:

Բառիմաստը՝ որպես բառի բովանդակային կազմ, անընդհատ ենթակա է փոփոխությունների, որի արդյունքում բառը կարող է ձեռք բերել իր արտահայտած հասկացության ընդլայնում, նեղացում, մեկ այլ հասկացությամբ փոխարինում և այլն: Բառիմաստի կրած այս փոփոխությունները կարող են պատճառ դառնալ նաև խոսքիմասային նշանակության փոփոխության՝ առաջացնելով ձևաբանորեն տարարժեք բառեր հարաբերակից խոսքի մասերի միջև՝ պայմանավորված նրանց բառաքերականական հատկանիշների մերձավորության աստիճանով:

«Խոսքիմասային տարարժեք բառերը համաձին կազմություններ են, որոնց առաջացման պատճառը իմաստափոխությունն է»¹: Իմաստափոխությունը՝ որպես լեզվի զարգացման անընդհատ ուղեկցող երևույթ, կարող է ազդել բառի խոսքիմասային իմաստի վրա, որովհետև վերջինս անմիջապես բխում է բառիմաստից: Եվ եթե իմաստափոխության ենթարկված բառը պահպանում է նաև նախկին իմաստը, ապա կարող է առաջանալ ձևաբանական տարարժեքություն:

1. Խաչատրյան Լ. Մ., Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996, էջ 49

«Խոսքիմասային տարարժեքությունը, այսպիսով, հանդես է գալիս որպես երկատված բառական և ձևաբանաշարահյուսական հատկանիշների իրացում միևնույն բառային բովանդակության և արտահայտության պլաններում»¹:

Խոսքիմասային տարարժեքությունը դրսևորվել է լեզվի զարգացման բոլոր շրջաններում, և դեռևս առաջին քերականներն իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են այս երևույթին:

Յր. Աճառյանը, բժախնդրորեն որոշելով տարարժեք բառերի առաջացման ժամանակագրությունը, պնդում է, որ այդ իրողությունը հատուկ է նույնիսկ հնդեվրոպական հիմք լեզվին:²

Ձևաբանական տարարժեքությանն անդրադարձել են Գ. Սևակը³, Ա. Աբրահամյանը⁴, Էդ. Աղայանը⁵, Գ. Գարեգինյանը⁶, Գ. Ջահուկյանը⁷, Մ. Ասատրյանը⁸, Ս. Աբրահամյանը⁹, Լ. Խաչատրյանը¹⁰, Ն. Պառնասյանը¹¹ և այլք:

Գ. Ջահուկյանն այդ կարգի բառերը քննելիս առաջինը կատարում է դրանց դասակարգումը՝ տարբերակելով երկակի և եռակի գործառություն ունեցող բառեր և դրանք համարելով գործառական համանուններ, իսկ քերականական այդ երևույթը՝ գործառական համանունություն¹²:

Լ. Խաչատրյանն այս երևույթը քննում է կայուն կապակցությունների շրջանակում¹³:

Ձևաբանական տարարժեքությունը քննող բոլոր աշխատություններում նկատի է առնված լեզվական մակարդակը, այսինքն ձևաբանորեն տարարժեք բառերը հանդես են գալիս խոսքային տարբեր միջավայրերում: Մինչդեռ տարարժեք բառերի մի մասի իմաստային և քերականական երկատվածությունը կարող է դրսևորվել նաև խոսքային միևնույն միջավայրում:

Խոսքային միջավայրը, այսինքն այն նախադասությունը, որը պարունակում է նման բառ, հանդես է գալիս որպես քերականական համանուն, ընդ որում նախադասության հնչերանգը կարող է լինել բոլորովին անփոփոխ կամ ենթարկվել մասնակի փոփոխության՝ առանց տրոհում առաջացնելու:

Նախ առաջինի մասին:

Ուղղությանը, նպատակով, պատճառով, երեսից, ձեռքից, հաշվին բառ-բառաները գոյականներ են և գոյականից առաջացած կապական բառեր: Հետևյալ նախադասություններում դրանք կարող են ընկալվել և՛ որպես գոյական, և՛ որպես կապ:

Եթե այդ **ուղղությանը** գնա, կշահի:

Այդ **նպատակով** ուսումնասիրեց նյութը:

Այդ **պատճառով** մեկնեց երկրից:

Եթե ընդգծված բառերն ընկալենք որպես **ուղղություն, նպատակ, պատճառ** բառերի գործիական հոլովածներ, ուրեմն ունենք գոյականներ, իսկ եթե **ուղղությանը** բառն ընկալենք «գծով» իմաստով, իսկ **նպատակով** և **պատճառով** բառերը՝ «համար» իմաստով, կունենանք համապատասխանաբար սահմանափակման, նպատակի և պատճառի կապեր:

Երեսից, ձեռքից բառերը, լինելով **երես** և **ձեռք** բառերի բացառական հոլովածներ, առարկայական իմաստով գոյականներ են, «պատճառով» իմաստով՝ պատճառի կապեր: Բերենք նախադասություններ, որոնցում **երեսից** և **ձեռքից** բառերը հանդես են բերում տարարժեքություն:

Նրա **երեսից** հակառակորդն ամեն ինչ հասկացավ:

Նրա **ձեռքից** գողացան այդ կարևոր փաստաթուղթը:

Հաշվին բառը **հաշիվ** բառի տրական հոլովածն է և ունի գոյականի խոսքիմասային իմաստ, իսկ «շնորհիվ» իմաստով կապի արժեք ունի: Միևնույն խոսքային միջավայրում այն կարող է համատեղել երկու իմաստներն էլ:

Հավելվելով նրանց **հաշվին**՝ աստիճանաբար աճում են դրամական ներդրումները:

Ընթացքում բառը **ընթացք** գոյականի ներգոյական հոլովածն է և կապի արժեք ունի «ժամանակ, պահին» իմաստով: Հետևյալ նախադասության մեջ այն դրսևորում է քերականական տարարժեքություն:

Երեկոն վարելու **ընթացքում** մոռանում էր առօրյա հոգսերը:

Նվիրված բառը և՛ դերբայ է, և՛ կապ՝ «առթիվ» իմաստով:

¹ Խաչատրյան Լ.Ս., Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996, էջ 6

² Աճառյան Յր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, Ե., 1952, հ. 1, էջ 24-25

³ Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955

⁴ Աբրահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Ե., 1953

⁵ Աղայան Էդ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967

⁶ Գարեգինյան Գ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963

⁷ Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974

⁸ Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ե., 1970

⁹ Աբրահամյան Ս., Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1965

¹⁰ Խաչատրյան Լ., Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996

¹¹ Պառնասյան Ն., Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979

¹² Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974, էջ 525

¹³ Խաչատրյան Լ., Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996

Տոնին **նվիրված** հարթաքանդակը (այսինքն՝ հարթաքանդակ, որ նվիրվել է տոնի կապակցությամբ) զարմացնում է իր կատարելությամբ (դերբայ):

Տոնին **նվիրված** հարթաքանդակը (այսինքն՝ հարթաքանդակ, որ տոնի կապակցությամբ է) զարմացնում է իր կատարելությամբ (կապ):

Գրող բառը **գրել** բայի ենթակայական դերբայի ձևն է և փոխանվանական գործածությամբ ձեռք է բերել գոյականի արժեք՝ «արձակագիր» իմաստով:

Ամեն **գրող** (այսինքն՝ արձակագիր) իր աշխատանքում սեփական նպատակադրումն է ունենում (գոյական):

Ամեն գրող (այսինքն՝ ինչ-որ բան գրող) իր աշխատանքում սեփական նպատակադրումն է ունենում (դերբայ):

Այլ բառը անորոշ դերանուն է՝ «ուրիշ» իմաստով, նաև համադասական շաղկապ՝ հակասման իմաստով: Հանդես գալով խոսքային միևնույն միջավայրում՝ այն կարող է ունենալ և՛ դերանվան, և՛ շաղկապի իմաստ:

Ծառ չէր տնկում, **այլ** մարդկանց տնկած ծառերն էր ջրում:

Մի և **մեկ** բառերն ունեն քանակական թվականի և անորոշ դերանվան իմաստներ և խոսքային միևնույն միջավայրում կարող են համատեղել դրանք: Օրինակ՝

Մի մարդ ցանկություն հայտնեց մասնակցելու:

Ուսանողներից **մեկը** գիտեր հարցի պատասխանը:

Այլապես բառը «այլ ձևով» նախնական իմաստով մակբայ է, բայց ներկայումս առավել հաճախ հանդես է գալիս որպես պայմանաճեղհական շաղկապ՝ «հակառակ դեպքում» իմաստով:

Այժմ մայրաքաղաքում ամեն ինչ նորովի է կառուցվում, **այլապես** կառուցելը ոչ թե օգուտ, այլ վնաս կարող է տալ:

Այս նախադասության մեջ **այլապես** բառը հանդես է եկել ձևաբանական տարարժեքությամբ:

Մանավանդ բառն ունի պատճառի շաղկապի և սաստկական վերաբերականի իմաստներ:

Զգուշացե՛ք գիշերները փողոց դուրս գալուց, **մանավանդ** (այսինքն՝ քանի որ) գիշերները զբոսնելն անվտանգ չէ (շաղկապ):

Զգուշացե՛ք գիշերները փողոց դուրս գալուց, **մանավանդ** (այսինքն՝ հատկապես) գիշերները զբոսնելն անվտանգ չէ (վերաբերական):

Գալիք բառը **գալ** բայի ապառնի դերբայի երկրորդ տարբերակի ձևն է, փոխանվանաբար գործածվելով՝ ձեռք է բերել նաև գոյականի արժեք՝ «ապագա» իմաստով:

Գալիքը (այսինքն ինչ որ գալու է) կարող է անփորձանք չլինել (դերբայ):

Գալիքը (այսինքն ապագան) կարող է անփորձանք չլինել (գոյական):

Ողջ բառը «ամբողջ» իմաստով որոշյալ դերանուն է, «կենդանի, ոչ մեռած» իմաստով՝ ածական և նույն նախադասության մեջ կարող է համատեղել երկու իմաստներն էլ:

Ողջ ժողովուրդն է պայքարի կոչ անում:

Ապա բառի տարարժեքությունը դրսևորվում է հետևյալ խոսքային միջավայրում:

Ապա պատմիր քո իմացածի մասին:

Եթե **ապա** բառն ընկալենք «հետո» իմաստով, կունենանք ժամանակի մակբայ, իսկ «դե, հապա» իմաստով՝ կամային վերաբերական:

Զնայելով դերբայական ձևից առաջացել է համանուն զիջական կապը՝ «անկախ» իմաստով: Հետևյալ նախադասության մեջ այն հանդես է գալիս քերականական համանունությամբ՝ համատեղելով թե՛ դերբայի, թե՛ կապի իմաստները:

Զնայելով փողոցի անցուղարձին՝ նրանք, առանց խուճապի մատնվելու, անում էին իրենց գործը:

Էլ և **միայն** բառերը համապատասխանաբար «և» և «եթե» իմաստներով շաղկապ են, «անգամ» և «միմիայն» իմաստներով՝ վերաբերական և երկու իմաստներն էլ կարող են համատեղել խոսքային միևնույն միջավայրում: Օրինակ՝

Ընկերս՝ Աշոտն **էլ** կգա:

Նրանք ձեզ կընդառաջեն, միայն այսօր պայմանագիր կնքեք:

Վերջին օրինակում **միայն** բառը, բացի ստորադասական շաղկապ լինելուց, կարող է ընկալվել նաև որպես համադասական շաղկապ՝ «բայց» իմաստով. **միայն** բառի տարարժեքությունն առաջացրել է նախադասության բաղադրիչների հարաբերության (համադասության-ստորադասության) փոփոխություն:

Մի շարք բառակապակցություններ, իմաստափոխության ենթարկվելով, վերածվել են նկարագրական մակբայների, ինչպես՝ **քանի գնում, առաջին հայացքից, չափից դուրս** և այլն:

Առաջին հայացքից բառակապակցությունը թվական ստորադաս անցումով կառույց է, որպես մակբայ ունի «առանց երկար վերլուծելու» իմաստը: **Չափից դուրս** բառակապակցությունը գոյականի բացառական հոլով+կապ կառույց է, որպես մակբայ արտահայտում է «անչափ, շատ» իմաստները: **Առաջին հայացքից** և **չափից դուրս** բառակապակցություն-բառերի քերականական համանունությունն արտահայտվում է հետևյալ օրինակներում՝

Առաջին հայացքից սիահարվելը կարող է ճակատագրական լինել:

Չափից դուրս պահանջկոտությունը կարող է հակառակ ներգործությունն ունենալ:

Խոսքային մակարդակում քերականական համանունությունն առաջանում է նաև հնչերանգային տարբերության շնորհիվ՝ կապված նախադասության մեջ տարարժեք բառից առաջ կամ հետո դադար տալու հետ, որը, սակայն, ընդգծված տրոհվածությունն չի առաջացնում և որևէ կետադրություն չի պահանջում:

Վերև, հետո, հեռու, ընդդեմ բառերը և՛ կապի, և՛ մակբայի խոսքիմասային պատկանելություն ունեն: Նախադասության մեջ դրանք կարող են հանդես գալ գոյականի և բայի միջև՝ հմարավորություն ունենալով վերաբերելու երկուսին էլ: Եթե նախադասության մեջ դադարը նշված բառերից հետո է, դրանք որպես կապ են ընկալվում՝ կապվելով նախադաս գոյականի հետ, իսկ եթե դադարը տարարժեք բառերից առաջ է, կապվում են հաջորդող բայի հետ և ընկալվում որպես մակբայ:

Բերենք համապատասխան օրինակներ:

Պատշգամբից **վերև** նայելն արգելվում է:

Երկու օրից **հետո** եկած գրոսաշրջիկները հիացական կարծիքներ էին արտահայտում:

Տնից **հեռու** չէր գնում:

Կառավարությանն **ընդդեմ** գործելը կարող է վնասել:

Համապատասխան և դեմ բառերն ունեն կապի և ածականի արժեքներ: Նախադասության մեջ, դրվելով երկու գոյականների միջև, կարող են վերաբերել առաջինին, եթե տարարժեք բառից հետո է դադարը, և երկրորդին, եթե տարարժեք բառից առաջ է դադարը: Օրինակ՝

Այդ մարդկանց **դեմ** կարծիքներ արտահայտեցին մի քանի մասնակիցներ:

Այդ կազմակերպությանը **համապատասխան** զեկուցագիր ներկայացնելը փրկեց իրավիճակը:

Առաջ բառը և՛ կապ է, և՛ մակբայ, և՛ հարադիր բայի բաղադրիչ: Նախադասության մեջ դրվելով գոյականի և բայի միջև՝ վերաբերում է գոյականին և ունի կապի արժեք, եթե տարարժեք բառից հետո է դադարը, և վերաբերում է բային ու նրա հետ կազմում հարադրություն, եթե տարարժեք բառից առաջ է դադարը: Օրինակ՝

Ընկերներից **առաջ** անցնելը խրախուսելի է:

Երբեմն բառի տարարժեքություն ունենալը կախված է բարդ նախադասության բաղադրիչների հնչերանգային առանձնահատկություններից:

Հենց բառը ստորադասական շաղկապ է, եթե բարդ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասությունն ունի նախազգուշական հնչերանգ: Օրինակ՝

Ապրանքը **հենց** այսօր վաճառվեց, կարող ես էլի բերել:

Հենց բառն այս նախադասության մեջ սաստկական վերաբերական է, եթե բաղադրիչ նախադասություններն ունեն թվարկման հնչերանգ:

Բացի նախադասությունների հնչերանգային տարբերությունից, տարարժեքությանը նպաստում է նաև «վաճառվեց» բայի ժամանակաձևի տարբեր իմաստներով ընկալելը: Եթե **հենց**-ը վերաբերական է, ժամանակաձևը հանդես է գալիս իր հիմնական իմաստով, իսկ եթե ժամանակի շաղկապ է, անցյալ կատարյալն ունի ըղծական ապառնու նշանակություն:

Այսպիսով՝ ձևաբանական տարարժեքությունը, որն առավել հաճախ առաջացնում է նաև շարահյուսական տարարժեքություն, կարող է դրսևորվել ոչ միայն լեզվական, այլև խոսքային մակարդակում:

Խոսքային մակարդակում քերականական համանունության ընկալումը նպաստում է նախադասության ձևաբանաշարահյուսական կարգերի գնահատմանն ու վերլուծությանը:

Գրականություն

1. *Խաչատրյան Լ.Ս.*, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996, էջ 49
2. *Նույնը*, էջ 6
3. *Աճառյան Հր.*, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, Ե., 1952, հ. 1, էջ 24-25
4. *Սևակ Գ.*, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955
5. *Աբրահամյան Ա.*, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Ե., 1953
6. *Սիլայան Էդ.*, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967
7. *Գարեգինյան Գ.*, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963
8. *Ջահուկյան Գ.*, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974
9. *Ասատրյան Ս.*, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ե., 1970
10. *Աբրահամյան Ա.*, Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1965
11. *Խաչատրյան Լ.*, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996
12. *Պառնասյան Ն.*, Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979
13. *Ջահուկյան Գ.*, նույնը, էջ 525
14. *Խաչատրյան Լ.*, նույնը

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Շողեր Մինասյան՝ Բ.Գ.Թ., դոցենտ, ալ.Ս.Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն

E-mail: shogermnasyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, Բ.Գ.Դ., Ս.Խանյանը: